

A dialógus mint különböző szövegek közötti párbeszéd

A kommunikáció műveleti jellegű irányítása

A nyelvészeti szakirodalomban sokféle, szűkebb és tágabb értelmezést megengedő felfogás él egymás mellett a szövegek intertextualitására vonatkozóan. Kristeva (1968) szerint minden szöveg egy másik, már létező szöveg újrainírása, átvétele és átalakítása. E felfogáshoz kapcsolható az intertextualitás irodalmi megközelítése,¹ amely szerint az átalakítási műveletet egy „központi szöveg”, a „szövegek szövege” végzi, amelynek mindegyik aktuális mikroszöveg szerves alkotó eleme (Todorov 1971, Hutcheon 1983). Ennél tágabb értelmezésben használja a kognitív nyelvészet, mely a szöveg megalkotását és befogadását a résztvevők előzetes ismereteitől, globális mintáitól,

¹ Az intertextualitás irodalmi vonatkozásaira ld. még: Németh G. 1971, Kibédi 1983, Kulcsár Szabó 1996, Bókay 1997, Pozsvai 2000.

hiedelmeitől, tudáskeretétől teszi függővé (Quirk 1978, Beaugrande–Dressler [1981] 2000). A társalgásszervezés műveletében a felek szándékaival, a helyzettel és a diskurzusban előforduló más szövegekkel kapcsolatban is szükségszerű az alkalmazkodó viselkedés,² melynek az empirikus ismeretszerzés mellett fő forrása a kommunikáció (Terestyéni 1992).

A dialógusok esetében a szövegek közötti összefüggés a beszélő és a hallgató mint két különböző szubjektum állandóan fölcserélt szerepeiből származik, tehát a kommunikatív szerepek megcserélésével a deiktikus centrum (Fehér 2000) elemei folyamatos változásban vannak. A drámai dialógusok ezzel szemben ugyanazon szubjektum két különböző megnyilatkozásaként teremtik meg a szövegvilágot, ezért a párbeszéd intraszubjektív módon, egyező kognitív sémákat és intenciókat felhasználva bontakozik ki. Mivel minden szöveg struktúra és procedúra (Tolcsvai Nagy 2001), statikus és dinamikus jelenség, a dialógusok alkotása és befogadása bonyolult kognitív műveletek eredménye, melyben az intertextualitás a komplex kommunikációs tevékenység műveleteinek irányítójaként a szövegek szervezésére, konnexitására, kohéziójára és koherenciájára is nagy hatást gyakorol. A mikroszövegek közötti összefüggés teszi lehetővé, hogy az olyan hiányalakzatok mint az ellipsis,³ az aposiopesis vagy az inferencia (Nagy 1993) a dialógusok fő szövegszervező erőivé váljanak. A szövegek közöttiség gyakori formája az explicit vagy implicit jelentéselemből transzformált vagy asszociáción alapuló izotópiatörés. Főként a drámai dialógusokra jellemző a függő beszéd és a dialogizált narráció, de a hétköznapi diskurzusokat is megszakíthatják a történetmesélést, élménybeszámolót hordozó narratívák. A szövegek közötti párbeszéd tehát a megfelelő kontextusban elhelyezett hiányos mondatok szintaktikai, az izotópiát megsértő témaváltások szemantikai, a dialogikus és narratív szövegrészek pragmatikai síkján egyaránt létrejöhethet.

A dialógus mint szövegtípus

A dialógusnak, mint minden szövegtípusnak meghatározhatók a szintaktikai, szemantikai és pragmatikai jellemzői. Minden párbeszéd verbálisan megformált cselekvéssor, amely a nyilatkozatok szabályos ismétlődéséből, szekvenciapárokba tömörüléséből alakul ki. A replikastimulus magában hordozza a replikareakciót, tehát a nyitó és záró szekvenciának jelentésbeli (szemantikai) és grammatikai (szintaktikai) összefüggésben kell állnia egymással. Minden verbális megnyilatkozás egyben beszédaktus is, hiszen célja egy kommunikációs feladat megoldása, s ezt csak akkor teljesíti, ha a társalgás résztvevői nemcsak a nyelvi, hanem a kommunikatív kompetenciával (Hymes [1977, 1978] 2003) is rendelkeznek. A dialógus pragmatikai aspektusa tehát a kommunikatív formák, a funkcionális típusok, a kommunikatív intenciók, a direkt és indirekt beszédaktusok, az adekvát reagálás, az implikatív, preszuppozíciók és a metakommunikációs eszközök felismerése és alkalmazása a társas interakcióban.

A dialógusok általános ismérvei nemcsak a beszélt nyelvben, hanem az írott szövegekben is gyakran megváltoznak, sérülnek, átalakulnak. A spontán nyelvhasználatban a szimultán gondolkodás és szöveggaltonás nehézsége, a beszédtervezés és beszédkivitelezés paradoxona (Gósy 1998), a makrotervezés jelenléte a mikrotervezés műveletében (Gósy 1999), a gyors reakciók, beszélőváltások és a szituációnak megfelelő kommunikációs stratégiák felismerése okozza a diskurzus szabályaitól való eltérést. A dialógusokból felépülő szövegstruktúrájú szépirodalmi alkotásokban a drámai akció a szereplők közötti szituációkból és azok nyelvi megformálásából bontakozik ki. A dialógusok szövegépítésén keresztül a szereplők egymáshoz és a világhoz való viszonya, a szerző nézőpontja

² Az alkalmazkodó viselkedés fázisai: (1) a szituáció megismerésével a cselekvéshez szükséges tudás megszerzése, (2) a szituációról megszerzett tudás és a szükségletek összetétele, (3) ezek függvényében a cselekvés megtervezése, (4) a tervezett cselekvés végrehajtása (Terestyéni 1993).

³ Drámai dialógusok elliptikus szerkezeteinek vizsgálatára ld. Cs. Jónás 1999.

is feltárul, mert ezek a megnyilatkozások rögzítik az író világlátását, a dráma tehát nem más, mint dialógusokban konzervált valóság. A szépirodalmi szövegekben a szabályok megszegése és az elliptikus szerkesztésmód a szöveg többletjelentésének egyik hordozójává, a mű poétikai, esztétikai, ideológiai és etikai jellegű másodlagos struktúrájának (Petőfi 1991) kifejezőjévé válik.

A kihagyáson és elhallgatáson alapuló hiányalakzatok

Az elliptikus szerkesztésű mondatok gyakori alkotóelemei a párbeszédnek egymást kiegészítő replikáinak. Az állandó ismétlésből származó redundancia megszegné az entropikus szerkesztés követelményét és a dialógusok szerveződésére jellemző tematikus progressziót, ezért a megnyilatkozások általában tartalmazzak egy vagy több olyan betöltetlen pozíciót, amely a mondat szintaktikai szabályai szerint kiegészíthető. A betöltetlen érték helyet alkothatják az állítmány, az alany vagy az igék reprezentálható (Dienes 1978) bővítményei,⁴ amelyek implicit jelenlétére mindig tartalmaz utalást a megmaradt konstrukció. Az elliptikus szerkesztés fő funkciója nem a betöltetlen, hanem a betöltött pozíció kiemelése.

A hiány kiegészülésének lehetőségei alapján a dialógusok felépítésében a kontextuális és a szituatív ellipsis játszik fontos szerepet. A kontextuális ellipsis hiányossága a szöveggörnyezet, tehát a beszédelőzmény vagy a hiányos szerkezetet követő megnyilatkozás alapján rekonstruálható, így válik a párbeszéd konstruktív, szerkezetet meghatározó elemévé. A kiegészülés lehetséges iránya szerinti anaforikus és kataforikus ellipsis a szövegek összekapcsolásának egy lehetséges elemeként a szövegvizsgálat szintaktikai szintjéhez sorolható (Szevro 1969). A hiányos szerkesztés az aktuális tagolás következménye, stilisztikai szerepét pedig erős tömörítő, sűrítő képessége adja, amely a mondat- vagy bekezdésértékű betöltetlen pozíció esetén a hosszabb replikákat tartalmazó dialógusokban szövegszervező erőként jelentkezik. A szituatív ellipsis hiánya a beszédhelyzetből, a konkrét szituációban alkalmazott kinezikus jelekből és gesztus metronómkból⁵ egészíthető ki, a drámai dialógusokban pedig ezt a célt szolgálják a párbeszéd közé illesztett paratextuális szerzői utasítások. Az elliptikus szerkesztés a párbeszéd szövegtani jellemzőiből adódóan a válaszreplikákra jellemző leginkább, hiszen a nyitó szekvencia témája a feleletek rematikus szerkesztése miatt a záró szekvenciában rendszerint elmarad.

Az ellipsis arányaira vonatkozó eddigi megállapításokat igazolják a magyar irodalom élet-szerű, mindennapi helyzeteket bemutató kortárs drámáinak dialógusai, hiszen a hiányos szerkesztés a hétköznapi szituációk tökéletes nyelvi reprezentációját nyújtja. Szakonyi Károly *Ha itthon maradnál* című drámájában az elliptikus szerkesztésű mondatok 62%-a a válaszreplikákban fordul elő, és leginkább az előző megnyilatkozásban már szereplő mondatrészek kihagyásán alapul. A kihagyásos szerkesztés egyaránt jelentkezik a több mondatból álló szekvenciákon belül (intratextuális) és a szekvenciák között (intertextuális), de az előfordulás változó arányokat mutat. A kezdő beszélőtől származó többmondatos replikák szerkesztésére kétszer olyan jellemző a kihagyás, amely nemcsak mondatrészeket, hanem tagmondatokat és mondatnál nagyobb egységeket is implikálhat. Ez általában a nyomatékos ismétlés szerepét is betölti, mert a második mondat az előző megnyilat-

⁴ vö.: (1) kötelező vonzat: nem hiányozhat a mondatból, (2) fakultatív vonzat: nem hagy olyan úrt, hogy hiánya érzékelhető lenne, (3) reprezentálható vonzat: elmaradhat, mert létre mindig találunk utalást a mondat grammatikai szerkezetében (Dienes 1978).

⁵ gesztus metronóm: a szöveg szemléltetésére szolgáló nonverbális eszközök összefoglaló neve, fajtái: (1) rámutatás, a tárgy kiemelése, (2) iránymutatás, a tárgy téri viszonyok közé helyezése, (3) kinetográf, a mozgás leképezése, (4) piktográf, képmás, körvonal rajzolása (Buda-László 1981).

kozás rematikus részét vagy fókuszát helyezi hangsúlyos helyzetbe. Az elliptikus szerkezetek típusait és arányait az 1. táblázat adatai szemléltetik.⁶

A szekvencia helye		Kezdő szekvencia	Záró szekvencia
Az ellipszis fajtája			
Intratextuális ⁷		21	9
Intertextuális ⁸	alany hiánya	7	14
	állítmány hiánya	4	12
	bővítmény hiánya	1	8
	főmondat hiánya	4	5
	mellékmondat hiánya	2	5
	mondatnál nagyobb egység hiánya	–	10
	összesen	18	54
Mindösszesen		39	63

1. táblázat

A kontextuális ellipszis típusai és arányai
Szakonyi Károly *Ha itthon maradnál* című drámájában

A (1) példa több betöltetlen pozíciót tartalmaz, az alanyra az előző mondat, a tárgyra a szövegkörnyezet és a tárgyas ragozás utal. A (2) nyomatékosító szerepű megnyilatkozás hiányzó állítmánya és határozója az előző mondatból egészíthető ki. A mellérendelő kötőszóval kezdődő (3) mondat az előző összetett mondat főmondatához tartozik, annak hiányzó részét fejt ki bővebben. Az elliptikus szerkezetben csak az alárendelt pozíció van betöltve, a főmondat a szövegelözményből odaérthető. A nyomatékosító szerepű ismétlés a (4) megnyilatkozásban összetett mondat formájában előzőleg kifejtett állításra utal.

- (1) NŐ Nem hagyhatom ott váratlanul az embereimet.
FÉRFI Az embereidet? *Más hangon.* Hol a lázmérő? *Kutat.* **Hol?** Na, tessék! Így **tetted be!** **Becsúszott** a vállam alá. (Szakonyi 1976: 384.)
- (2) FÉRFI Mindig ez az „én is!” *Más hangon.* Mennénk együtt ebben a szép időben. **Ebben az aranyló őszben...** (Szakonyi 1976: 385.)
- (3) FÉRFI Jó, hogy azt nem mondod, hogy a temetőben! Hát már az is baj, hogy hazajöttem? **Hogy az otthonomban akarok lenni?!** (Szakonyi 1976: 387.)

⁶ Vö.: Csehov *Három nővér* című drámájában a kontextuális ellipszis előfordulása a kezdő replikában 31, a válaszreplikában 73 (Cs. Jónás 1999).

⁷ Az egy beszélőtől származó, az alkotó saját szövegeinek mondatai között lévő kapcsolat, vö.: auto-textualitás.

⁸ A különböző beszélők mondatai között lévő kapcsolat.

- (4) FÉRFI Most ezen vitatkozik, hogy esni fog-e az eső, vagy sem! Ezen vitatkozik!
NŐ Te vitatkozol állandóan. Megmondtam, hogy ilyen ripsz-ropsz nem vehetem ki a szabadságomat. **Megmondtam**, punktum! (Szakonyi 1976: 388.)

A válaszreplikák leggyakrabban elhagyott elemei a predikatív szerkezet tagjai és azok bővítményei. A (5) példában az alany, a (6) megnyilatkozásban az állítmány a (7) dialógusban pedig egy bővítmény áll a betöltetlen értékhelyen, rekonstruálásához pedig a szövegelőzményen kívül a tárgy esetében (7) az igei személyrag határozott tárgyra utaló alakja nyújt segítséget.

- (5) FÉRFI *Fejcsóválva*. Ez az arc! Ez a tragikus arc!
NŐ *Egyhangúan*. Nem **tragikus**, csak **fáradt**. Hajnalban keltem, egész nap talpon, a buszon a tömeg... az ember hazasiet örömmel...
FÉRFI Örömmel? (Szakonyi 1976: 382.)
- (6) NŐ *Csendes megadással*. Akkor hozok kanalat, várj.
FÉRFI *Utánakiált*. De ne **evőkanalat!** (Szakonyi 1976: 386.)
- (7) FÉRFI Mi az, hogy ugyan, ugyan? Egy ekkora seb! *Más hangon*. Biztosan lázam van.
NŐ *Tompa hangon*. Hát akkor tedd be a hőmérőt, és mérd meg.
FÉRFI Már régen **ideadhattad** volna. (Szakonyi 1976: 382.)

A mellékmondatok és főmondatok gyakori elhagyása miatt a záró szekvenciákra jellemző a valencia és a fordított valencia (Péter 1991) meg nem valósulása, de gyakori a mondatnál nagyobb egységre utaló betöltetlen pozíció is. Az alábbi példák a mellékmondat (8), a főmondat (9) és az előző szekvenciában kifejtett két mondatból álló megnyilatkozás (10) hiányát mutatják.

- (8) FÉRFI De nem fog esni!
NŐ *Szelíd macacssággal*. **Nem tudhatod**. (Szakonyi 1976: 387.)
- (9) FÉRFI Szúr.
NŐ *Anyásan*. **Mert gyógyul!** Most dolgozódnak össze az izmok. (Szakonyi 1976: 390.)
- (10) FÉRFI Holnap délelőtt felöltözöm, és bemegyünk a városba. Megvesszük azt a blúzanyagot neked. *Más hangon*. Mi van ezekkel a madarakkal?
NŐ *Csendesen*. **Holnap délelőtt nem**. (Szakonyi 1976: 383.)

A szituatív ellipsisz betöltetlen pozícióját leggyakrabban a nonverbális jelek segítségével egészítheti ki a hallgató. Ezek lehetnek különféle mozgásokkal, általában a tekintet irányításával (11), az arc (12) és a kéz (13) mozdulataival kapcsolatos kinezikus jelek vagy a szöveg szemléltetését szolgáló gesztusmetronókok. A (14) példában szereplő piktográf a vakbél formájának vizuális, kézmozdulat segítségével történő leképezésével egészíti ki a hiányos mondatokat, a (15) párbeszéd mondata pedig rámutatással teszi tartalmassá a főnevet helyettesítő közelre mutató névmást.

- (11) NŐ *Nézi a lázmérőt*. Harminchat, hét... még annyi se!
FÉRFI Mert kicsúszott. Érzem, a testem csupa tűz! Van valami kompót? (Szakonyi 1976: 385.)
- (12) FÉRFI *A csészéért nyúl, kanalaz*. Neked. Neked nem a világ. Neked semmi sem a világ. *Az első ízlelés után fanyalog*. Fahéjat tettél bele! (Szakonyi 1976: 386.)

- (13) FÉRFI Lázam is van. És szúr... *Felnyög, jobb tenyerével a hasát nyomkodja.*
NŐ Gyógyul. Azért szúr. (Szakonyi 1976: 379.)
- (14) FÉRFI (...) *Magyaráz, mutogatja.* Van eset, amikor egészen hátrakunkorodik. Bekúszik alatosman a belek alá, be egészen hátra. **Ilyen alakban.** Ott voltak az ábrák, láttam... **Ujját begömbölti, mutatja.** (Szakonyi 1976: 389.)
- (15) FÉRFI *Utánakiált.* De ne evőkanalat!
NŐ *Jön a kanállal. Ez megfelel?* (Szakonyi 1976: 386.)

A (16) párbeszédben a betöltetlen pozíció kiegészülésének forrása a szituáció, a megnyilatkozások közvetlen beszédhelyzete, a (17) mondat szövegből kiszakított partikulájának szemantikai szerepe pedig csak a hiányos mondatot követő szerzői utasításból következtethető ki egyértelműen.

- (16) FÉRFI Amikor a kötés a halálom! Jézus isten! *A Nő alig láthatóan elhúzza a száját, ölébe ereszti a kötést, vár. Csend. Hirtelen csivitelés, a madarak felriadnak a kalitkában.* Még ezek is! (Szakonyi 1976: 383.)
- (17) FÉRFI *Gyerekesen.* Gondolod? **Mohón nyúl a pohárért, kiüssza.**
NŐ **Még?** (Szakonyi 1976: 388.)

Az elhallgatás detrakciós alakzata a rekonstruálhatóság síkján különbözik leginkább az elliptikus szerkesztésű mondatoktól, amelyek a szövegből vagy a szituációból kiegészítve teljes értékű nyilatkozattá válhatnak. Az aposiopesis replikái olyan megszakított vagy szándékosan félbehagyott nyilatkozatok, amelyek intonációval is jelzett hiányossága csak a háttérismeretből, a kommunikátorok közös tudáskeretéből, az adott dologhoz kapcsolt tipikus és lehetséges információkból egészíthető ki, ezért informatív értékük a szerepviszonylatok és az érzelmi állapotok (18) reprezentálásában jelentős.

- (18) NŐ Semmit. *Szünet.* Azt mondtad, siessek haza, hogy együtt legyünk. **Egyedül, kettesben...**
Hogy olvasol nekem verseket...
FÉRFI *Türelmetlenül. Jó, jó...* (Szakonyi 1976: 381.)

Az elhallgatás jelölheti az ábrándozás, álmodozás, vágyak által konstruált lehetséges világok (Csúri 1993) jelenlétét (19), az újabb megszólalás pedig akár ugyanabban, akár a következő beszélő replikájában történik, az elbeszélői perspektíva megváltozását, az „itt” és „most” állapotába, a kiindulópontozó való visszatérését eredményezi, amelyhez viszonyítva a szövegben lévő dolgok térben és időben elrendeződnek.

- (19) FÉRFI *Vagy egy patika, falun. Fehér téglék, nagy barna faburkolat, a pulton a mérleg réztányérkája...*
NŐ *Patika! Falu!*
FÉRFI *Csizmám is volt! Sárga lovaglócsizma, zöld mellény...* **Nem itt rohadni egy ilyen kuckóban!** (Szakonyi 1976: 394–5.)

A szándékos elhallgatás a beszédtervezés és -kivitelezés ellentmondásáról, a kognitív műveletek állandó kontrolláló szerepéről is tanúskodik, az implicit jelentések pedig a közös tudáskeret aktivizálását szolgálják (20).

- (20) FÉRFI *Legyint.* Mivel, mivel?!... Ez az egy kis kívánságom van. A holnap nap! A holnap délelőtt... Kimennénk Zugliget felé. **Ahol azelőtt is mindig... az erdőben... ahol sétáltunk azelőtt...** (Szakonyi 1976: 398.)

A dialógusok beszélőváltása többféle módon is megvalósulhat, leggyakrabban a pillanatnyi beszélő választja ki a következőt akár konkrét felszólítással vagy felkéréssel, akár a nonverbális eszközök segítségével, vagyis a szó átadása különböző jelek kombinációjával történik. A külválasztás mellett sokszor előfordul az önkiválasztás is, amikor a következő alany maga kezd el beszélni. Ha túl nagy az egyes lépések közötti távolság, és a szünet hossza zavaró tényezőként hat, az eredeti beszélő is folytathatja a szöveget, és később újabb kísérletet tehet a szó átadására. A beszédjog megszerzésére szolgál az olyan félbeszakítással történő jogátvitel (21), amelynek fő eszköze a verbális „agresszió”, vagyis a szó erőszakos megragadása.

- (21) FÉRFI Nem veszed észre, hogy meggyilkolsz? Hogy megölsz ezzel a rendességgel? Holnap szükségem van rád, és te...
NŐ *Erélyel.* **Elég!** Megmondtam, ne kínozz már! (Szakonyi 1976: 398.)

Az izotópiatörés mint az intertextualitás forrása

A dialógusok szövegek közöttisége a párbeszédnek gyakori témaváltásából is származhat, hiszen az egységnyi dialógusok között ritkán van szoros tematikus összefüggés. A téma fontosságától és beszélők kommunikációs aktivitásától függően változhat a kifejtettség mértéke, amely a turn számokkal kifejezve (Cs. Jónás 1999) azt mutatja, hogy a kommunikátorok hány megszólalást szánnak egy adott tematikus egység kibontására. A párbeszédre jellemző, hogy az egységnyi dialógusok között nem alakul ki az izotópia, mert a gyakori témaváltások szemantikai törést okoznak a szöveg szerkezetében, az inhomogén elemek megbontják a közös tartalmi jegyek alapján létesülő szemantikai egyneműséget. Így válik a dialógus nemcsak szintaktikai, hanem szemantikai síkon is intertextuálissá, vagyis szövegek közötti párbeszéddé. A 2. táblázat jól tükrözi az implicit, a situatív és a nem asszociatív elemek túlsúlyát a vizsgált dialógusok témaváltásában.

Az izotópiatörés származhat a megnyilatkozásban kifejtett explicit és ki nem fejtett implicit jelentéselemből. A kifejtettség viszonylag ritka, a bennfoglalás viszont annál gyakoribb forrása a téma transzformálásának. Legtöbbször a több replikán keresztül kifejtett és később is visszatérő téma implikálja a cselekvés lehetőségét mint a dialógus soron következő témáját. A szituációból transzformált és a nem asszociatív témaváltás magas arányú előfordulása azt bizonyítja, hogy a szemantikai összefüggések nem választhatók el a pragmatikai tényezőktől és a szövegalkotás kognitív műveleteitől.

A nem asszociatív témaváltás kísérőjelensége az intonáció megváltozása és az egyes diskurzupartikulák előfordulása. A *tényleg*⁹ módosítószói jelentésében a beszélőnek a megnyilatkozás iránti elkötelezettségét, állásfoglalását jelöli. Előfordul azonban pragmatikai szerepben is, mikor elsődleges funkciója nem a bizonyosság megerősítése, hanem a társalgás szervezése. A funkcióváltás kifejezheti a hallgató figyelmének hirtelen felkeltését, a meggyőzés sikerének nyugtázását, vagy jelezheti a beszélőváltás és a témaváltás pillanatát. Az egységnyi dialógusok nem minden esetben vezetnek be új témát, gyakori a visszatérés egy korábbi megnyilatkozásra, az áttérés az alaptéma más aspektusára vagy az állandó visszatérés az egyik felet érdeklő témához.

⁹ A diskurzupartikulákról bővebben ld. Boronkai 2005.

Az izotópiatörés fajtája	Százalékos arány	Példa
Implicit jelentéselemből transzformált téma	27,77%	FÉRFI Telefonálni kellene, talán Pistáék ráérnének egy pillanatra, vagy Dénes... NŐ Tegnap itt voltak. FÉRFI Vagy Karcsiék, Bulcsú... NŐ Már késő van. FÉRFI Szóval nem szólsz be? NŐ Hová? A hivatalba? Nem. Megmondtam: nem! (Sz. 1976b: 397.)
Explicit jelentéselemből transzformált téma	11,11%	NŐ Veled nem lehet. Két nap múlva megunnád. Hiányozna a nyüzsgés, az a sok ismerős, barát, nők... FÉRFI Nők! Nevetséges! NŐ ...a telefonálások, a máskálás azokra a fene tudja, milyen helyekre... (Sz. 1976: 394.)
Szituatív témaváltás	29,62%	NŐ <i>Halkan.</i> Most már hagyd, jó? Felveszi a kötést, belekezd. FÉRFI Köt! Jézus isten! Kötni fog! NŐ <i>Csendes makacssággal.</i> Igen, kötni fogok. Nem ülök itt csak úgy. (Sz. 1976: 383.)
Nem asszociatív témaváltás	31,48%	FÉRFI Nagy vacsorák! Vadászatok! <i>Hirtelen más hangon.</i> Te, én azt hiszem, nem kellett volna azt a Colát... (Sz. 1976: 396.)

2. táblázat

Az izotópiatörés esetei Szakonyi Károly *Ha itthon maradnál* című drámájában

A dialógus mint különböző szövegformák párbeszéde

Az előbeszéd megjelenítésének egyik irodalmi formája (Benczik 2001) a függő beszéd (oratio obliqua), amikor a történetben elhangzó szövegek szintaktikailag illeszkednek a narratív szövegbe, amely során a narrációban megjelenő beszéd az eredetijéhez képest grammatikai változásokon megy keresztül. Ez a típus az elbeszélő szövegek, novellák, regények vagy a hétköznapi spontán társalgások sajátja, a drámai művekben pedig egy korábbi dialógus megnyilatkozásainak felidézésére szolgál. A múltbeli párbeszéd résztvevői általában a felidézőkön kívüli személyek (22), de a beszélők a saját korábbi mondataik beemelésével is megteremthetik a szövegek közötti párbeszédet (23). A dialógus intertextualitása a régi és az új elem egymásra vonatkoztatásából származik.

- (22) NŐ *Türelmesen.* Akkor kelj fel. **A kórházban is mondták, hogy most már felkelhetsz.**
FÉRFI **Azt mondták, lábadoznom kell.** Ha felkelek, az nem lábadozás. Ha felkelek, kimegyek az utcára. Kimegyek és telefonálok. (Szakonyi 1976: 380.)
- (23) NŐ *Semmit. Szünet.* **Azt mondtad, siessek haza, hogy együtt legyünk.** Egyedül, kettesben... **Hogy olvasol nekem verseket...** (Szakonyi 1976: 381.)

Az egyenes beszéd (oratio recta), más szóval dialógus vagy párbeszéd alkalmazása, amelynek egységnyi elemeiből épül fel a drámai mű struktúrája, olyan kognitív eljárást igényel az írótól, amelyben folyamatosan változtatnia kell az elbeszélői nézőpontra és a szöveg kronotopológiai jellemzőin (Bahtyin 1986). Mivel a térbeli nézőpont a beszélőváltással együtt változik, minden beszélő a saját térbeli nézőpontját érvényesíti, ez biztosítja a drámai mű viszonyrendszerének felépülését. A perspektíva kategóriájának folyamatos változása alakítja át az írói narrációt a harmadik alapvető szövegformának¹⁰ tekintett dialogizált narrációvá. A drámai művek nagyrészt az e szövegtípusra jellemző beszédpozíció-váltásokból (24) épülnek fel.

- (24) NŐ **Szeretném** tudni, mért baj az, hogy **kötök?**
FÉRFI Mert nem **szeretem!**
NŐ *Szelíden.* Én meg azt nem **szeretem**, hogy így **beszélsz.** (Szakonyi 1976: 391.)

A szabad függő beszéd (style indirect libre), más néven átélt beszéd (erlebte Rede) a függő beszédhez hasonlít, de szintaktikailag nem épül be a narratív mondatokba, ezért elmarad a szerkezetből a kijelentést jelölő ige is. Az antik retorika ezt a formát nem ismeri, s a hiányos linearizálás miatt (25) a drámákban sem jellemző, a belső beszéd, a gondolatok, az emberi tudattartalmak nyelvi reprezentálására azonban jól használható.

- (25) NŐ *Elrévedve.* Szerettem táncolni. És tudtam is... Versengtek értem. Még ma is van a faluban egy ember, egy nagyon szolid, rendes iparosember, az még ma is mondja... „Jaj, maga milyen gyönyörűen táncolt, de én soha nem merészeltem felkérni kegyedet... Csak néztem...” **Na, soha semmi kétértelműség, csak udvariasan: „kezit csókolom”, és meghajol...** (Szakonyi 1976: 395–6.)

A narratív pszichológia (László–Thomka 2001) egyik kiinduló tézise szerint az emberek történeteken keresztül teszik érthetővé az őket körülvevő világot és saját gondolataikat, a narratív megértés ennek értelmében az emberi gondolkodás egyik alapvető formája. Bár a drámai művek alapvető jellemzője a dialogicitás, a művek a világról és az emberek közötti viszonyokról szólnak, a kronologikusan felépített vagy megszakításokkal tűzdelt, emotív funkciójú történetmesélésnek és elbeszélésnek ebben a műfajban is nagy szerep jut (26). A narratívák általában rövidek, egy, az aktuális beszélő perspektívájából felépített replikára korlátozódnak, de bizonyos időközönként ismétlődve vagy visszatérve kiterjedhetnek a több beszélőlépből álló dialógusokra is, megvalósítva ezzel a szöveg nagyobb egységét összetartó izotopikus folytonosságot. Az elbeszélői nézőpont ilyenkor azokra a tudatállapotokra utal, amelyek az eseményekkel és a szereplőkkel az adott szituációban a múlt emlékeire támaszkodva kapcsolatba hozhatók.

- (26) FÉRFI *Mondja a magát.* Ott volt az a kert... a haj..., **gyerekkoromban.** Azok a dáiák!
NŐ *Fel se néz a kötésből.* **Gyerekkorodban!...**

¹⁰ Vö.: narratív, deskriptív és dialogizált szövegtípusok (Kibédi 1996).

FÉRFI Igen, **gyerekkoromban!** Mért, nekem nem volt **gyerekkorom**, azt hiszed? Bebújtam az asztal alá, és ott kuporogtam, mert félttem... mert magamra hagytak. [...] Azt hiszed, nekem nem volt **gyerekkorom**, csak a Karcsinak? *Más hangon.* De a dáliák a kertben! „A dáliák, a dáliák, véresek, mint a **kisbabák...**”

NŐ Az. A **kisbabák.** Azok. (Szakonyi 1976: 393.)

Összefoglalás

A szövegnyelvészeti elemzés alapján a dialógus mint szövegtípus intertextualitásának három fő forrása az elliptikus szerkesztésmód, a gyakori témaváltás és a különböző szövegformák egymásra vonatkoztatása. (1) Az intratextuális ellipszis a kezdő, az intertextuális a záró szekvenciára jellemző leginkább, a betöltetlen érték helyen pedig leggyakrabban a predikatív szerkezet valamely tagja áll. A szituatív ellipszis hiányossága a nonverbális jelekből, a kontextusból vagy a paratextuális utasításokból egészíthető ki, az elhallgatás hiányalakzata pedig a beszédtervezés és beszéd-kivitelezés kognitív műveleteiben és a beszélőváltásban játszik fontos diskurzusszervező szerepet. (2) A detrakciós dialógusalakzatokon kívül a nem asszociatív, szituatív és implicit témaváltás túlsúlya is hozzájárul a dialógus fő szövegjellemzőjének megteremtéséhez, és a kifejtetlenség szemantikai síkon is intertextualitást eredményez. (3) A dialógus legfontosabb szövegtipológiai és strukturális jellemzője, a replikák folyamatos pozícióváltása az egyenes beszéd nézőpontváltásaiban tükröződik leginkább, de gyakori a függő beszéd és a narratívák alkalmazása is, melyek az aktuális szövegvilágon kívüli szövegek megidézésével szolgálják a szövegek közöttiség megteremtését.

A fenti szempontok mellett még más szövegvizsgálati módok is alkalmasak lehetnek a párbeszéd intertextuális jellegének leírására. A hiányalakzatokhoz kapcsolható szillogizmuson alapuló inferencia, az anaforikus és kataforikus utalások elkülönítése, az elliptikus szerkesztés és az aktuális tagolás összefüggéseinek további kutatása során feltárhatók azok a szövegalkotási műveletek, melyek hozzájárulnak a párbeszéd mint különböző szövegek függvényében álló, többbízotópiájú szöveg megteremtéséhez. Az így létrehozott struktúra egységét a szövegek közötti nyílt vagy rejtett utalások által teremtett kapcsolat, az intertextuális kohézió biztosítja.

SZAKIRODALOM

- Bahtyin, M. 1986. *A beszéd és a valóság.* Gondolat, Budapest.
- Beaugrande, R. A. de – Dressler, W. U. [1981] 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe.* Corvina, Budapest.
- Benczik Vilmos 2001. *Nyelv, írás, irodalom – kommunikációelméleti megközelítésben.* Trezor, Budapest.
- Bókay Antal 1997. *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban.* Osiris, Budapest.
- Boronkai Dóra 2005. *Modális funkcióváltások a hétköznapi diskurzusban. A világ nyelvei – a nyelvek világa. Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban és az oktatásban. XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modern Filológiai Intézet. Miskolc, 2005. április 7–9.*
- Buda Béla – László János 1981. *Beszéd a szavak mögött.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúri Károly 1993. *Lehetséges világok vizsgálata mint műértelmezés.* In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan.* 1. JGYTF Kiadó, Szeged. 35–43.
- Dienes Dóra 1978. *A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. Nyelvtudományi Értekezések* 98. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fehér Erzsébet 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Nyelvtudományi Értekezések* 147. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária 1998. *A beszédtervezés és a beszéd-kivitelezés paradoxona. Magyar Nyelvőr.* 122: 3–15.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika.* Corvina, Budapest.
- Hutcheon, L. 1983. *A hatásról és a szövegek köziségről. Helikon* 1: 57–64.

- Hymes, D. H. [1977, 1978] 2003. Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció II*. General Press Kiadó, Budapest. 133–53.
- Cs. Jónás Erzsébet 1999. A számítógép felhasználói nyelve – a virtuális dialógusok szerkezete. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 12. JGYTF Kiadó, Szeged. 325–37.
- Cs. Jónás Erzsébet 1999. *Az orosz dialógus természetrajza*. Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza.
- Kibédi Varga Áron 1983. Egy intertextuális irodalomtörténethez. *Helikon* 1: 42–9.
- Kibédi Varga Áron 1996. A műfajokról. *Irodalomtörténet* 77: 412–25.
- Kristeva, J. 1968. Problèmes de la structuration du texte. *Linguistique et littérature. La Nouvelle Critique*. Numéro spécial. Novembre. 54–64.
- Kulcsár Szabó Ernő 1996. *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*. Argumentum, Budapest.
- László János–Thomka Beáta 2001. *Narratív pszichológia*. Narratívák 5. Kijárat Kiadó, Budapest.
- Nagy L. János 1993. A megnyilatkozás nyelvi értékéről. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 1. JGYTF Kiadó, Szeged. 29–34.
- Németh G. Béla 1971. A „Babits-vers” mint hasonlat. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Formateremtő elvek a költői alkotásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 321–37.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Petőfi S. János 1991. *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé*. Szeged.
- Pozsvai Györgyi 2000. Az intertextuális hagyományteremtés poétái a századfordulón. *ItK*. 3–4: 353–75.
- Quirk, R. 1978. Focus, scope, and lyrical beginnings. *LangSty*. 11: 30–9.
- Szakonyi Károly 1976. Ha itthon maradnál. In: *Irányítószám 2000*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Szevro, I. P. (Севро, И. П.) 1969. *Структура связного текста и автоматизация реферирования*. Наука, Москва.
- Terestyéni Tamás 1992. Szövegelméleti tézisek. (A reprezentáció, a kommunikatív cselekvés és az informativitás szempontjai szövegek vizsgálatában.) In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan* 4. JGYTF Kiadó, Szeged. 7–33.
- Todorov, T. 1971. *Poétique de la prose*. Seuil, Paris.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Boronkai Dóra

SUMMARY

Boronkai, Dóra

Dialogue as conversation between texts

This paper applies the methods of text linguistics to analyse the linguistic, cognitive, and affective features of dialogue as an intertextual text type. According to current research, intertextuality is not only a basic component of post-modern literature but also an organising principle in dramatic conversations. This disquisition takes the most important elements of intertextuality into consideration and illustrates them by dialogues from contemporary Hungarian drama. The most frequent of those elements are (1) figures based on detraction: contextual or situational ellipsis and aposiopesis; (2) topic change or topic shift; and (3) direct vs. indirect speech and narrative. These factors, together with explicit and implicit references, create the intertextual cohesion of dialogue as conversation between different texts or text types.